

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДИ НУМІЗМАТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІВАНА СПАСЬКОГО

У статті розглядається життєвий шлях та основні етапи діяльності відомого вченого-нумізмата Івана Спаського. Розкрито внесок дослідника у формування принципів класифікації нумізматичного матеріалу як вагомого історичного джерела. Аналізуються найважливіші нумізматичні дослідження І. Спаського, які відіграли важливу роль у становленні нумізматичної науки, а також нові технічні прийоми – аналіз штемпельного матеріалу і специфічних нумізматичних пам'яток – дукачів, моніст.

Одним із найскравіших представників нумізматичної науки ХХ-го століття був Іван Георгійович Спаський. Враховуючи, що життєвий і творчий шлях вченого ще не став предметом наукового зацікавлення дослідників, вважаємо за необхідне зупинитись хоч фрагментарно на його біографії.

Народився Іван Спаський 8 березня 1904р. в м. Ніжині в сім'ї священика. У 1914 р. вступив до Ніжинської класичної гімназії, а після її закінчення у 1921 р. успішно продовжив навчання на історико-філологічному відділенні Ніжинського інституту народної освіти. Після закінчення інституту, у 1925 р., його як одного з кращих випускників рекомендують на навчання до Ленінградського університету. Навчальну практику І. Спаський проходив у Відділі нумізматики Ермітажу під керівництвом М.П. Бауера, де написав нумізматичне дослідження “Українські дукачі, їх походження, форма, техніка” [26]. Після завершення навчання у 1928 р. молодий науковець повернувся в Ніжин, де на цей час створювався Окружний історичний музей, і взяв активну участь у складанні та впорядкуванні музейної колекції, а згодом став його директором. Комісія Наркомату народної освіти УРСР, яка перевіряла роботу музею у листопаді 1930 р., констатувала, що його експозиція “зі своїми винятково цінними експонатами величезною історичною цінністю” [14, 5 – 6]. З 1930 р. Іван Спаський – науковий працівник Харківського

археологічного інституту, а з 1932 р. працівник Відділу нумізматики Державного Ермітажу.

Однак зміни у житті молодого І. Спаського відбулися на тлі наступу радянського керівництва на національні, культурні і наукові осередки України. Згортання українізації торкнулося не лише культурно-наукових центрів, таких як Ніжинський музей, але і людей, які так чи інакше мали відношення до України.

31 жовтня 1933 р. Івана Спаського ще з двома працівниками Ермітажу – професором Артилерійського музею О. Автономовим і науковим співробітником, спеціалістом зі зброезнавства Е. Ліндрос заарештували. Головним “криміналом” науковців була допомога Ермітажу в організації у 1933 р. у Харкові виставки старовинної зброї з використанням експонатів Ермітажу. О. Автономов і Е. Ліндрос готували експонати для виставки, а Іван Спаський взагалі не мав до неї ніякого відношення. Річ у тім, що до нього за допомогою звернувся його колишній співпрацівник з Харківського музею О. Поплавський, який займався у Ленінграді організацією цієї виставки. Допомога І. Спаського полягала в пошуку мішковини для упакування експонатів, та слідчі зробили абсурдний висновок про “постачання зброї з метою озброєння повстанських угруповань” [3, 229 – 230]. 29 березня 1934 р. Івана Спаського було засуджено за статтею 58/7 – шкідництво – до 5 років виправно-трудових таборів (лише в 1956 р. його реабілітували) [3].

Наукова діяльність І. Спаського розпочалась при підтримці І.А. Лур'є відразу після закінчення війни, у 1946 р., коли він знову став співробітником Ермітажу. У 1948 р. І. Спаський захистив кандидатську дисертацію на тему “Классификация русских монет XVI – начала XVII вв.” [18]. У цьому ж році він обійняв посаду охоронця Відділу нумізматики і надрукував свою першу велику наукову працю “Петербургский Монетный двор от возникновения до начала XIX века” [21].

Підсумком роботи вченого на цьому етапі став захист докторської дисертації на тему: “Денежное хозяйство Русского государства в XVI и XVII вв.” [17]. Ще одним виявом наукового таланту І. Спаського став 1963 р., коли американський нумізматичний журнал “Coin World” назвав його одним з найбільш

відомих нумізматів західного і східного світу [25]. Через рік було визнано його заслуги і перед радянською історичною наукою. З нагоди 60-річчя професора І.Г. Спаського було нагороджено орденом "Трудового Червоного Прапора", хоча він ніколи не був членом КПРС. Помер вчений 4 листопада 1990р., залишивши велику наукову спадщину та створивши школу вчених-нумізматів, серед яких М.Ф. Котляр, В.М. Рябцевич та ін.

В основу нумізматичних досліджень науковцем були поставлені такі проблеми: джерела і характер монетної справи, організація грошового обігу, технологія чеканки. І. Спаський один з перших відійшов від дослідження лише монетного зображення – принципу, який, як правило, ставив учених у безвихідь, оскільки при такому підході монета з об'єкту дослідження перетворювалась в об'єкт опису, до того ж при цьому вона не піддавалась точній хронологізації. Методика досліджень технічних даних монет викладена ним у спеціальній статті "Анализ технических данных в нумизматике" [16]. І.Г. Спаський виявив, що монети часто мають однакові аверси [6, 7] при різних реверсах [6, 307] і, навпаки, різні аверси і однакові реверси. Завдяки новій методиці досліджень вченому вдалось подолати цю невідповідність. Штампи, які використовувались для чеканки, старіли не одночасно, а заміна відпрацьованих штампів породжувала комбінації монетних типів. Співвідношення штемпелів різних сторін дозволяло прослідкувати послідовність введення і виробництво різних монетних чеканів. Це дозволило вченому відновити хронологію чеканки, перетворивши її в абсолютну і таким чином точно детермінувати метрологічні дослідження.

Коло наукових зацікавлень дослідника складало також російські монети XVI-XVII ст. В основу методологічних досліджень монет цього періоду І. Спаський поклав технічний метод штемпельного аналізу. У величезній кількості нумізматичного матеріалу, що датувався в межах того чи іншого царювання, він встановив послідовність чеканки монетних типів і варіантів, а також приналежність їх до конкретних грошових дворів. Ці джерелознавчі досягнення дали, нарешті, основу для датування змін монетної стопи [6, 95]. Хрестоматійним стало розуміння І. Спаським грошових реформ Петра I, який з'єднав грошову систему Росії з талерною

системою західноєвропейських держав. Реформа 1700 – 1704 рр. зліквідувала грошову кризу в середині держави шляхом випуску в обіг розмінних мідних і великих срібних монет. Своєрідним підсумком цих досліджень став вихід у 1957 р., єдиної у своєму роді на той час, праці “Русская монетная система” [22]. Ця книга тричі перевидавалась – у 1960, 1962 і 1970 роках, що є незаперечним успіхом для науково-популярної нумізматичної книги. Проте особливе місце у творчості науковця займає дослідницька праця над вивченням монет Київської Русі X–XI ст., яка дозволила по-новому подивитись на найсуперечливіші сторінки нашої давньої історії.

З часу виходу в світ каталогу руських срібляників і златників І.І. Толстого у 1882 р. колекція давніх монет поповнювалась дуже повільно. Протягом 100 років не припинялись суперечки про час їх чеканки, що вимагало і нових аргументів для впорядкування матеріалів каталогу. Цю невідповідність блискуче вдалось подолати І.Г. Спаському. У 1983 р. він опублікував у співавторстві з М.П. Сотниковою роботу “Тысячелетие древнейших монет России” [15], де подано описи всіх відомих монет Київської Русі, що карбувалися з 988 до 1019 рр. – 11 золотих і близько 330 срібних. Всі золоті і срібні монети Володимира Святославича чотирьох видів, три різновиди срібла Святополка Ярополковича Київської чеканки і особливий тип срібляників Ярослава Володимировича, карбований в Новгороді. Окремою групою описані монети, які донині викликають у колі науковців суперечки про місце і час чеканки, так звані давні копії монет Ярослава, що виконані у більш примітивній манері, ніж високохудожні оригінали [15, 10]. Йдучи за принципом класифікації, розробленої ще І. Толстим [23], обґрунтованої М.П. Бауером [4] і В.Л. Яніним [24] про перечеканку срібляників одного типу в інший, І. Спаський запропонував власний підхід – здійснювати поділ не за типами штемпелів, а згідно з особливою композицією аверса і реверса монети. Нові архівні відкриття дозволили І. Спаському довести приналежність златників Володимира до конкретних скарбів змішаного типу, а також визначити оригінал златника – це солід (намісма) Василя II і Константина VIII (976 – 1025 рр.) і тим самим завершити систему доказів зв'язку найдавніших монет з

діяльністю князя Володимира Святославича [20]. Це розв'язало проблеми, які свого часу загострив А.В. Орешніков, стверджуючи, що златники і срібляники з іменем Володимира належать також Володимирі Мономаху. “Вся чеканка укладається у століття, вона відбувається на Київському монетному дворі... перечеканка – це випадкова помилка монетників” [10, 301 – 311; 11, 24 – 26].

І. Спаський був активним учасником дискусії, що розгорнулась з приводу походження назв грошово-вагових одиниць Київської Русі. У другій половині ХХ ст. у радянській історичній науці остаточно оформились два підходи у поглядах на цю проблему. Перший напрямоком представлений науковцями В.В. Мавродіним [9, 45 – 49], П.Г. Заостровцевим [5], М.Б. Свердловим [13] (умовно їх назвемо “хутровиками”). Вони наголошували на можливості використання хутра як еквівалента грошей. Для підсилення власної позиції ці вчені використали твердження про те, що назви грошових одиниць – куна, ногата, резана, вивериця – похідні від назв хутрових звірів чи їх частин, при цьому посилаючись на письмові згадки мандрівника Абу Хаміда ал-Гарнаті, який повідомляв, що під час перебування на Русі у 1150 – 1153 рр. він бачив хутрові гроші. Цей мандрівник також стверджував, що коли хутро на таких грошах стиралось, шкурки продовжували використовуватись як гроші після того, як на них ставився князівський знак [12, 110 – 119]. Прихильники цієї теорії, аналізуючи повідомлення інших східних мандрівників, що побували на Русі у Х – ХІІ ст. стверджували про тривале використання хутрових грошей. Спочатку як загальний грошовий еквівалент поряд з однаковими за формою і вагою срібними гривнами з товарного обігу виділялись шкурки білок і куниць, які задовольняли потреби грошового обігу в умовах товарного господарства лісової і лісостепової зони у Х – ХІ ст. У зв'язку з швидким розвитком ранньофеодальних відносин, поділом праці, встановленням ринкових відносин гроші у цей період стали значно більше перебувати в обігу. Тому через відсутність джерел сировини дорогоцінних металів, припинення ввозу дірхемів князівська влада у кінці Х ст. пішла на підтримку хутрової грошової системи і забезпечила витерті шкурки знаками князівської влади.

Активними противниками такої позиції виступили В.Л. Явін [24], І.Г. Спаський [22, 32 – 71] і його учень М.Ф. Котляр [7]. Будучи прихильниками металевого обігу, “монетаристи” (так умовно назвали цих вчених) виступали проти того, щоб приписувати хутрам функцію грошей на всій території Київської Русі.

Саме І.Г. Спаський відвів хутрам цю функцію лише в тих регіонах, де добувалось хутро. Також заперечував він і теорію шкіряних грошей – асигнацій, аргументуючи це тим, що у XVII ст. було здійснено не зовсім фаховий переклад записок мандрівника Вільгельма Рубрука, в яких йшлося не про різнокольорові кусочки шкіри, що ніби виконували функцію грошей у південноруських степах, а про різноманітні сорти хутра [22, 36].

Будучи прихильником монетарної теорії у походженні назв грошових одиниць Київської Русі, Іван Георгійович відшукав аналоги грошово-лічильних словотворень в інших мовах, провівши при цьому паралелі з давньослов'янськими термінами. Руський термін “куна” він виводив від латинського “cupes” – кований, зроблений з металу, в англійській мові відповідником є слово “coin” – монета, тобто “куна” – це загальна назва грошей. Куною був і денарій, і дірхем, і руський срібляник. Перехід до нової ваги і навіть платіжної одиниці зовсім не вимагав відмови від звичної назви. Витіснивши термін “срібло”, слово “куна” з 1018 р. [2, 146] надовго закріпилось у слов'янських мовах в загальному значенні гроші. Термін “ногата” – похідний від арабського “нагд” – добра, добірна монета. Ця назва виникла через необхідність розрізняти доброякісні куфічні дірхеми від білонних [6, 42].

Щодо терміну “гривна”, то І. Спаський дотримувався позиції, висловленої ще А. Куником [8]. Поняття гривна спочатку пов'язувалось з шийним обручем, прикрасою з дорогоцінних металів. За законами слов'янського творення, “гривна” – стара форма прикметника, виводиться від слова “грива”, первісне значення якого в слов'янських мовах не збереглося, але воно зустрічається в санскритській в значенні потилиці. В такому випадку гривною могла називатись і інша шийна прикраса, зроблена з певної кількості монет. Пізніше це слово отримало нове вагове значення, що

відповідало певній кількості срібла. Оскільки гривна складалась з однакових монет, то виникла лічильна гривна кун.

Гривна срібла (вагова) і гривна кун (лічильна) – грошово-лічильні поняття, що виникли в момент обігу іноземних монет. Пізніше гривна перетворилась на злитки різних типів, які мали певну стандартну форму і постійну вагу. Щодо співвідношення гривни срібла до гривни кун, то пам'ятки писемності засвідчують еволюцію цього співвідношення. Гривна кун у XI – XII ст. дорівнювала 20 ногатам – 25 кунам і 50 резанам, а у XIII ст. 50 кунам і 100 резанам.

Неодноразово І.Г. Спаський звертався до досліджень української історії. Працюючи директором Ніжинського музею, він зацікавився однією мистецькою пам'яткою, що знаходилась у ньому. Ніжинська ікона привернула увагу дослідника численними медальйонами, вичеканими на її ризах. Окрім спеціально виготовлених великих срібляників, на ікони вішалися різноматні прикраси – від державних нагород до жіночих прикрас, дукачів. Всього на іконі було 27 медальйонів, прототипами яких стали монети таких європейських правителів, як польський король Сигізмунд III Ваза (1587 – 1632), Ян Казимир (1648 – 1668), Август II (1697 – 1706, 1709 – 1733), іспанського короля Філіпа IV (1621 – 1665), та австрійського Леопольд I (1657 – 1705) [19; 147]. Незважаючи на помилки “золотої моністи” на ризах ніжинської ікони, немає підстав сумніватися у твердженні, що ювеліри, які прикрашали ікону, використовували зразки монет, що перебували в обігу на українських землях.

У 1970 р. І. Спаський опублікував працю “Дукати і дукачі України” [1; 168] – історичне дослідження, що є коментарем до наукового каталогу дукатів і дукачів – медалей, які побутували у XVII – XVIII ст. в середовищі української старшини і виготовлялися у майстернях золотарів-ювелірів. Дукач – жіноча прикраса, медаль, яка підвішувалась до металевих брошей чи висіла на тасьмі, його назва походить від західноєвропейських золотих монет – дукатів⁷. У цій роботі, присвяченій аналізу дукачів, автор виявив мистецтвознавчі навички і виробив науковий підхід аналізу технічних даних специфічних нумізматичних пам'яток.

Як бачимо, втручання нумізмата в сфери, на перший погляд, далекі від традиційної науки було результативним. З'ясування І. Спаським нових методологічних і технічних прийомів в нумізматичці дозволило уточнити і по новому висвітлити важливі загальноісторичні проблеми.

1. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження. – К.: Наук. думка, 1970. – 168 с.
2. Чернов Є.І. Назви грошей та грошових одиниць в давньоруській мові та їх еволюція в українській мові // Записки Запорізького педагогічного інституту. – Т. IV. – Київ: Наук. думка, 1957. – С. 144 – 160.
3. Ашвин Р.Д., Алпатов В.М. “Дело славистов” 30-е годы. – Москва: Наследие, 1994. – 243 с.
4. Бауэр Н.П. Древнерусский чекан конца X и начала XI в. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Вып.V. – Ленинград, 1927. – С. 296 – 318.
5. Заостровцев П.Г. Из истории денег и денежного обращения в России до XV века. Автореферат дис. – Ленинград: Из-во Государственного Эрмитажа, 1949.
6. Зварич В., Шуст Р. Нумізматичний довідник. – Тернопіль: Вид. Тернопіль, 1998. – 708 с.
7. Котляр Н. Ф. Еще раз о “безмонетном” периоде денежного обращения в Древней Руси (XII – XIII ст.) // Вестник древней истории. Вып. V. – Москва: Наука, 1973. – С. 152-169.
8. Куник А.А. О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича. – Санкт-Петербург, 1860.
9. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – Москва: Высшая школа, 1971. – 192 с.
10. Орешников А.В. Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах // Археологические известия и заметки Московского Археологического общества. – Санкт-Петербург, 1894. – № 10. – С. 301 – 311.
11. Орешников А.В. Задачи русской нумизматики древнейшего периода / / Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – № 54. – С. 24 – 26.
12. Путешествие Абу Хамида ал Гарнати в Восточную и Центральную Европу. – Москва: Наука, 1971. – 136 с.
13. Свердлов М.Б. Источники для изучения русского денежного обращения в XII-XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. IX. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 3 – 16.
14. Симоненко В. Нежинский период жизни И.Г. Спасского // Нумизматика и Эпиграфика. Т.VII. – Москва: Изд-во АН СССР, 1968. – С. 4 – 8.

15. Сотникова М.П. Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X – XI вв. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1983. – 240 с.
16. Спасский И.Г. Анализ технических данных в нумизматике // Краткие сообщения о Докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 39. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 69 – 75.
17. Спасский И.Г. Денежное хозяйство Русского государства в XVI и XVII вв. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1961. – 32 с.
18. Спасский И.Г. Классификация русских монет XVI – начала XVII вв. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1948. – 4 с.
19. Спасский И.Г. Необычный нумизматический памятник // Нумизматика и Сфрагистика. Т.П. – Киев: Наукова думка, 1965. – С. 135 – 151.
20. Спасский И.Г. Новые данные о златниках Владимира Святославовича // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. VII. – Ленинград: Наука, 1974, – С. 251 – 261.
21. Спасский И.Г. Петербургский Монетный двор от возникновения до начала XIX века. К двухсотдвадцатипятилетию Монетного двора. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1949. – 72 с.
22. Спасский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград: Аврора, 1970. – 256 с.
23. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты великого княжества киевского. Нумизматический опыт. – Санкт-Петербург, 1882. – 272 с.
24. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 208 с.
25. Coin World. 15. II. 1963.
26. Ukrainischen Frauenschmuck und die deutsche medaille Besprechung der Doktordissertation von Ivan Spasskij. – Leningrad // Mitteilungen für Münzsammler. – Frankfurt am Main, 1929. – S. 357 – 359.

Наталья Турмис. К вопросу о методах нумизматических исследований Ивана Спасского. В статье рассматривается жизненный путь и основные этапы деятельности известного учено-нумизмата И.Г. Спасского. Раскрыт вклад исследователя в формирование принципов классификации нумизматического материала как весомого исторического источника. Анализируются важнейшие нумизматические исследования И. Спасского, которые сыграли важную роль в становлении нумизматической науки, а также новые технические приемы – анализ штемпельного материала и специфических нумизматических памятков – дукачей, монист.

Natalya Turmys. To the question of the numismatic methods of Ivan Spaskyi's research. The article covers the biography and main periods of professional activity of a famous explorer of coins I.G. Spaskyi. The author investigates the place of this explorer in the formation of principals of classification of numismatic material as important historic source. The most important investigations of I.G. Spaskyi which played the main role in the process of establishment of numismatics and also new technical methods – analysis of stamp material and specific numismatic artifacts – dukaches and monistas have been analyzed here.